

یادنام

سید حسن حسینی *

در مقوله تولید آثار هنری دینی، از مهم‌ترین دغدغه‌های هنرمند، دست‌یافتن به دستمایه‌های مستند و موثق در پرداختن به شخصیت‌ها یا وقایع تاریخی است. یکی از این موارد، شخصیت "پسنده" است که در تولید آثار هنری دینی بالاخص رضوی از آن الهام گرفته شده و در قالب‌های گوناگون به آن پرداخته می‌شود. با توجه به استفاده اکثر هنرمندان از داستان منتسب به پسنده در مسیر هجرت حضرت رضا علیه السلام به مرو، اسناد قابل رجوع و موثق این واقعه در مطلب ذیل ارایه شده است.

پسنده نیشابوری

پسنده، از چهره‌هایی است که نام وی ضمن ماجراهای ورود و حضور امام رضا (علیه السلام) در نیشابور وجود دارد و اولین بار شیخ صدوق (فوت ۳۸۱ هـ.ق) در عیون اخبار الرضا، تفصیل آن را بیان نموده است. وی در این باره می‌نویسد: «محمد بن احمد بن اسحاق نیشابوری گوید: از جدّام خدیجه دختر حمدان بن پسنده شنیدم وقتی امام رضا (علیه السلام) به نیشابور وارد شدند به لاشاباد، که در ناحیه غربی شهر است، در خانه جدّم پسنده نزول اجلال فرمودند و او را پسنده گفتند برای این که حضرت در میان مردم وی را انتخاب کرد و پسنده کلمه فارسی است و معنایش به عربی «مرضی» است، که مراد شخص مورد رضایت است. چون [حضرت] به خانه ما وارد شد، نهال بادامی در گوشه‌ای از خانه کاشت و آن نهال روید و در عرض یک سال درختی شد و ثمر داد و مردم این را فهمیدند و از بادام آن برای شفای بیماران می‌بردند...» (ابن بابویه، ۲۹۲/۲)

نویسندگان بعدی، همین داستان را با تغییر و تبدیل‌هایی، تکرار نموده‌اند. برخی نویسندگان معاصر، از جمله فریدون گرایلی در کتاب «نیشابور شهر فیروزه»،

پسنده را همان شیطیه پنداشته‌اند (گرایلی، ۴۹؛ پروانه مه‌ولاتی، ۱۹۶-۱۹۷) در حالی که آن‌ها دو شخصیت جداگانه هستند. شیطیه زنی بود که در اوایل دوره امامت موسی‌الکاظم (علیه السلام) در نیشابور می‌زیست و در همان زمان از دنیا رفت، ولی پسنده نام مردی است، که زمان حضور امام رضا (علیه السلام) در نیشابور (سال ۲۰۱ هـ.ق) زنده بوده است.

در بیشتر نسخه‌های خطی و چاپی کتاب عیون اخبار الرضا، به زبان عربی، عبارت چنین است: «خدیجه بنت حمدان بن پسنده قالت لما دخل الرضا (علیه السلام) بنسببور نزل محلّة الغربی ناحیه تعرف بلاشباباد فی دار جدی پسنده و انما سمی پسنده لان الرضا (علیه السلام) ارتضاه من بین الناس و پسنده انما هی کلمة فارسیة معناها مرضی...» (ابن بابویه، ۲۹۲/۲) از سه کلمه «جَدّی»، «ارتضاه» و «مرضی» معلوم می‌گردد که شخص مورد نظر مرد بوده است، البته در پاره‌ای نسخه‌های خطی از جمله نسخه خطی موجود در کتابخانه آستان قدس کلمه «دار جدتی» آمده، ولی در همین نسخه، افعال به صورت مذکر است. به عبارتی اگر فرد مزبور مؤنث بود، می‌باید به جای «ارتضاه»، «ارتضاهها» و به جای «مرضی»، «مرضیه» بود که چنین نشده و به صورت مذکر آمده است (همو، نسخه خطی شماره ۱۹۱۴۸، کتابخانه آستان قدس رضوی، تحریر ۱۰۶۱ هـ.ق) و نشان می‌دهد در استنساخ این نسخه اشتباه صورت گرفته است.

در کتاب «التأقیب فی المناقب» اثر ابن حمزه طوسی (فوت ۵۶۰ هـ.ق) عبارت مزبور چنین آمده است: «لما دخل علی بن موسی الرضا (علیه السلام) بنسببور نزل محلّة قرقی ناحیه تعرف بلاد سناباد فی دار جدتی پسنده لان الرضا ارتضاهها بین الدور و پسنده انما هی کلمة فارسیة معناها مرضی...» (ابن حمزه طوسی، ۴۹۶) از آنجا که طوسی به لحاظ زمانی متأخرتر است، به احتمال زیاد مطلب را از شیخ صدوق گرفته ولی در ضبط بسیاری از واژه‌ها دچار اشتباه شده است، البته او نیز معنای پسنده را به عربی «مرضی» آورده است نه «مرضیه». سیدهاشم بحرانی (فوت ۱۱۰۷ هـ.ق) در کتاب «مدینه المعجز» همان گفته شیخ صدوق را تکرار کرده و سه واژه مورد بحث را به صورت «جَدّی، ارتضاه و مرضی» آورده است (بحرانی، ۱۳۰/۷).

علامه مجلسی نیز عبارت را چنین ضبط نموده است: «لما دخل الرضا (علیه السلام) نیشابور نزل محلّة الغربی ناحیه تعرف بلاش آباد فی دار جدتی پسنده و انما سمی پسنده لان الرضا (علیه السلام) ارتضاه من بین الناس و پسنده هی کلمة فارسیة معناها مرضی» (مجلسی، ۴۹/۱۲۱) همان گونه که مشاهده می‌شود، در این روایت نیز دو واژه به صورت مذکر (ارتضاه و مرضی) آمده که دلیل

* کارشناس ارشد تاریخ و پژوهشگر گروه تراجم و انساب بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس رضوی.

حامد مقدم رأفتی

محمدصادق (۱۲۹۸ ش. - ۱۳۷۱ ش.) - مشهد
هنرمند و معمار آستان قدس رضوی

محمدصادق فرزند صفر، در خانواده‌ای متدین چشم به جهان گشود (حامد مقدم رأفتی). در سال ۱۳۱۲ ش.

در سن ۱۴ سالگی فعالیت خود را به عنوان کارگر ساده ساختمانی در آستان قدس آغاز کرد (یادواره...، ۴۷) و از سال ۱۳۲۷ ش. زیر

نظر استاد شکرالله خوشدست، از معماران برجسته آستان قدس رضوی، فعالیت خود را ادامه داد (الهام‌نیا). وی همچنین معماری سنتی اسلامی را زیر نظر حاج محمد آفرنده، حاج محمدرضا معمار و حاج احمد بیوکی، که همگی از معماران ورزیده و بنام آستان قدس بودند، فراگرفت و در سال ۱۳۴۳ ش. رسماً به سمت معمار اماکن مذهبی و آستان قدس رضوی انتخاب گردید (همو).

رأفتی به تبعیت از پیشینیان خود، با استفاده از امکانات جدید، ابداعاتی در معماری سنتی ایجاد کرد و از طرح‌هایش در کارهای پیش‌ساخته بهره فراوان برد. او استاد کارهای چهارگانه معماری اسلامی (مقرنس‌بندی، رسمی‌سازی و یزدی‌بندی، تاسه‌بندی و گره‌کشی) بود (دیشیدی؛ اخلاقی). از بزرگ‌ترین و مهم‌ترین آثار وی در آستان قدس، احداث صحن جمهوری اسلامی است که در ساخت آن از آغاز تا پایان عملیات سفت‌کاری و بخشی از نازک‌کاری حضور داشت. همچنین در ضمن احداث این صحن، بر ساخت رواق‌های دارالرحمه (دارالقرآن)، دارالهدایه، دارالولایه، ایوان طلا و گلدسته‌های آن نظارت داشت (همو).

رواق دارالاحلاص نمونه‌ای از کارهای رسمی‌بندی توأم با تاسه‌بندی اوست. رأفتی در مقرنس‌بندی ابداعاتی داشت که مقرنس‌بندی جدولی مسجد بالاسر مبارک از آن جمله است (عطاردی، ۳۵۱/۶؛ دیشیدی). مقرنس و معرق‌کاری‌های گلدسته جنوبی برج هشت‌ضلعی ساعت صحن آزادی نیز از آثار اوست (الهام‌نیا).

رأفتی در تعویض روکش طرای گنبد مطهر نیز مشارکت داشت (حامد مقدم رأفتی). از دیگر کارهای ارزنده رأفتی، طراحی و اجرای بنای نقارخانه بوده است (دیشیدی).

استاد رأفتی در مراحل مختلف طرح توسعه اطراف حرم رضوی تا سال ۱۳۷۰ ش. افتخار خدمت‌گزاری داشت

بر غیر مؤنث بودن پسندیده است. منابع بعدی هم که از متون متقدم مطلب را اقتباس کرده‌اند، بیشتر پسندیده را مؤنث نوشته‌اند در حالی که پسندیده صفت مفعولی و کلمه‌ای فارسی است به معنای پسندیده و مقبول و حرف «ه» در آخر پسندیده دلیل بر مؤنث بودن نیست، اما همین حرف، کاتبان و نسخه‌برداران را به اشتباه انداخته که پسندیده را مؤنث دانسته و صورت مذکر «جدی» را به شکل مؤنث «جدتی» نوشته‌اند.

علاوه بر این، مؤنث بودن راوی، یعنی خدیجه، عامل دیگری بود که کاتبان را به اشتباه انداخته است؛ چرا که ابوالواسع محمد بن احمد بن اسحاق نیشابوری، این حکایت را از جدّه‌اش خدیجه بنت حمدان بن پسندیده روایت کرده است.

نکته دیگر این که نسب افراد اغلب از سوی پدر حساب می‌شود، مگر در مواردی استثنایی که فرزند را به مادر نسبت دهند. بر این اساس راوی (خدیجه) دختر حمدان و نوه بسنده (پسندیده) بوده است که پدر حمدان محسوب می‌شود، نه مادرش. نتیجه این که فرد میزبان امام رضا (علیه السلام) در نیشابور که به «پسندیده» مشهور شده، مرد بوده است و آوردن پیشوند «بانو» با آن صحیح نیست و دیگر این که پسندیده شخصیتی جدا از بانو شیطیه است.

مزار منسوب به پسندیده در خیابانی به همین نام به فاصله ۱۰۰ متری شمال بقعه بانو شیطیه در غرب شهر نیشابور واقع است. ساختمان بقعه به صورت چهارضلعی ساده و فاقد قدمت است. مساحتی حدود چهل مترمربع دارد و به تازگی بازسازی شده است. داخل بقعه ضریح فلزی کوچکی وجود دارد که فاقد تزیینات هنری است.

منابع:

ابن بابویه (شیخ صدوق). (۱۳۷۲) عیون اخبار الرضا. ترجمه حمیدرضا مستفید و علی‌اکبر غفاری. تهران. نشر صدوق.

ابن حمزه طوسی، ابی‌جعفر محمد بن علی. (۱۴۱۱ ه.ق). المناقب فی المناقب. تحقیق نبیل رضا علوان. بیروت. دارالزهراء.

پروانه مه‌ولاتی، محمد. (۱۳۸۴). از یمن تا نیشابور شرح احوال و آثار و افکار فضل بن شاذان. بی‌جا. نشر اوقاف خراسان.

بحرانی، سیدهاشم. (بی‌تا). مدینه المعجز فی دلائل اطهار و معاجزهم. تهران. مکتبه المحمودی.

گریلی، فریدون. (۱۳۵۷). نیشابور شهر فیروزه. مشهد. بی‌نا.

مجلسی، محمدباقر. (۱۴۰۳ ه.ق). بحارالانوار. بیروت. دارالاحیاء التراث العربی.

و در جریان پیشرفت اماکن تازه‌ساز و تعمیرات ابنیه آستان قدس در دهه‌های ۱۳۵۰ و ۱۳۶۰ ش. شرکت داشت (عطاردی، ۳۵۲/۶؛ یادواره...، ۴۹). او مدتی کوتاه در بازسازی شهر هویزه توسط آستان قدس نیز همکاری داشت. به علت خدمات فراوانش پس از انقلاب اسلامی مفتخر به دریافت حکم خادمی نیز گردید (حامد مقدم رأفتی).

از شاگردان رأفتی در آستان قدس می‌توان به حاج ابوالقاسم ملکی و مهندس محمود اخلاقی اشاره کرد و از شاگردانی که تا حدودی در رشته کاربندی‌ها مهارت یافته است می‌توان از آقای حسین شیخی، از گچ‌کاران و مقررین کاران آستان قدس نام برد (اخلاقی).

رأفتی پس از ۶۰ سال خدمت در آستان قدس در هفتم اردیبهشت سال ۱۳۷۱ ش. بر اثر بیماری کبد درگذشت و در پای پنجره فولاد صحن انقلاب، جایی که خود ساخته و وصیت کرده بود، دفن گردید (یادواره ۴۹).

منابع:

- اخلاقی، محمود. مصاحبه. ۱۳۸۴/۱۱/۰۹.
 الهام‌نیا، محمدعلی. مصاحبه. ۱۳۸۴/۱۱/۰۹.
 حامدمقدم رأفتی، محمدتقی. مصاحبه. ۱۳۸۴/۱۱/۰۹.
 دیشیدی، رضا. مصاحبه.
 عطاردی، عزیزالله. (۱۳۸۱) فرهنگ خراسان. تهران. عطارد.
 «یادواره سالگرد درگذشت روانشاد استاد حاج محمد صادق حامد مقدم رأفتی». (۱۳۷۲). مجله حرم. شم ۷.

عباس آفرنده

(۱۳۰۴ - ۱۳۵۹ ش.) مشهد

از معماران و مهندسان برجسته مشهد در دوره پهلوی

عباس آفرنده فرزند محمد آفرنده، در سال ۱۳۰۴ ش. در محله پایین‌خیابان مشهد در خانواده‌ای مذهبی چشم به جهان گشود. پدرش از معماران حرم مطهر امام رضا (علیه‌السلام) و مسجد گوهرشاد بود. عباس تحصیلات متوسطه را در دبیرستان فیوضات مشهد به پایان برد و سپس در رشته راه و ساختمان دانشکده فنی - مهندسی تهران مشغول به تحصیل شد. او در سال ۱۳۲۵ جزو فارغ‌التحصیلان ممتاز دانشگاه شد و با راهیابی به دانشکده اورگن امریکا و اخذ مدرک فوق‌لیسانس، با کوله‌باری از دانش در طراحی و معماری به وطن بازگشت (کزلان طوسی، ۱۱).
 مهندس آفرنده کار اجرایی را از شرکت برق منطقه‌ای در تهران آغاز کرد و پس از دو سال خدمت، به مشهد آمد.

مدتی به عنوان دبیر رسم فنی و سپس به عنوان مهندس ناظر در بانک ساختمانی، به مدت شش سال مشغول شد و بعد از آن در واحد ساختمان آموزش و پرورش به فعالیت خود ادامه داد. هم‌زمان در انستیتو تکنولوژی نیز تدریس می‌کرد و مدتی نیز عهده‌دار معاونت شهرداری مشهد بود، تا اینکه ریاست اداره نوسازی و توسعه و تعمیر مدرسه‌های خراسان به او واگذار شد. از آنجا که او بسیار مسئولانه عمل می‌کرد، توانست در این پست به ساخت و ساز و بازسازی مدرسه‌ها سر و سامانی بخشد. از جمله این ساخت و سازهای محکم و ماندگار، هنرستان فنی شهید بهشتی واقع در میدان دکتر شریعتی مشهد است (همو).

مهندس آفرنده تنها به خدمت در قسمت فنی - مهندسی آموزش و پرورش اکتفا نکرد. او فردی خلاق و پرکار بود. در کنار مسئولیت اداری که داشت، در ده‌ها پروژه ساختمانی و عمرانی نیز به عنوان طراح و سازنده شرکت داشت که از آن جمله می‌توان طراحی و نظارت ساختمان‌های پرورشگاه عمید صفوی، کارخانه نخریسی مشهد، کارخانه برق مرکزی مشهد، شیرخوارگاه، بانک ملی مرکزی و دارایی، دبیرستان ابن‌یمین، بیمارستان‌های قائم و آریای مشهد، ساختمان مرکزی اداره اوقاف و استادایوم ورزشی سعدآباد (تختی) را نام برد (همو).

آفرنده با توجه به ارادت و علاقه ویژه‌ای که به ساخت و بازسازی مکان‌های زیارتی و مذهبی داشت، به‌طور افتخاری طراحی و نظارت چندین حسینیه و مسجد را در مشهد عهده‌دار شد. همچنین بازسازی و نوسازی ایوان شرقی و غربی مسجد گوهرشاد، طراحی و نظارت ساختمان موزه و مدرسه‌های علمیه میرزا جعفر و میرزا باقر، طراحی و نظارت مسجد کرامت و آذربایجانی‌ها از دیگر کارهای او است (همو).

از شاهکارهای ماندگار وی می‌توان به طراحی و محاسبه فنی گنبد ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد اشاره کرد. این گنبد که در اثر گذشت زمان و زلزله، صدمه فراوانی دیده بود، در سال ۱۳۳۹ ش. تخریب و زیر نظر مهندس آفرنده با رعایت ویژگی‌های معماری گذشته در سال ۱۳۴۱ ش. بازسازی شد (قصابیان، ۱۰۰؛ عطاردی، ۷۸/۵).

مهندس عباس آفرنده سرانجام در سال ۱۳۵۹ ش. دار فانی را وداع گفت.

منابع:

- قصابیان، محمدرضا. مسجد گوهرشاد پس از ششصد سال. مجله مشکوة. بهار ۱۳۸۴. ش ۸۶.
 عطاردی، عزیز الله. (۱۳۸۱) فرهنگ خراسان. تهران. عطارد.
 کزلان طوسی، جواد. یاد او «مهندس آفرنده» بزرگ‌مرد سازه‌های قدیمی مشهد. روزنامه شهرآرا. ۱۳۸۸/۱۱/۲۸.

علی اکبر دبیر سهرابی

(۱۲۵۱ - ۱۳۱۸ ش.)

از واقفان برجسته آستان قدس رضوی

علی اکبر دبیر سهرابی، فرزند میرزا محمدخان وکیل الدوله تبریزی، (مستوفی، ۱/۲۴۳) از رجال معروف و برجسته ایران در اواخر سلطنت قاجاریه و اوایل دوره پهلوی است. وی در سال ۱۲۵۱ ش. در تبریز چشم به جهان گشود. پدرش حاج وکیل در دربار مظفرالدین شاه قاجار وزیر تحریرات و رسایل بود و امور محمدعلی میرزا ولیعهد در تهران را نیز برعهده داشت (عاقلی، ۲/۶۶۶).

علی اکبر زبان و ادبیات فارسی، مقدمات عربی و زبان فرانسه را در تبریز آموخت و در منشی گری، که حسن خط و نگارش نامه بود، سرآمد اقران گردید. او کارش را از دربار مظفرالدین میرزا ولیعهد در تبریز آغاز نمود و سالیان متمادی در زمره منشیان و نویسندگان دربار مشغول به کار بود. در دوران ولیعهدی محمدعلی میرزا قاجار نیز سمت وزیر رسایل بر عهده او قرار داشت (همانجا).

علی اکبر دبیر سهرابی در دوره مظفری لقب «دبیرالسلطان» را دریافت کرد. او مردی ثروتمند، فاضل و بخششنده بود و در جوانی با «اختر الملوک»، دختر میرزا حسن خان مشایرالملک ازدواج نمود (عاقلی، ۲/۲۶۶). وی از دوستان ارادتمندان عصمت و طهارت بود و چون فرزندی نداشت، املاک زیادی را در منطقه قوچان وقف آستان قدس رضوی نمود و مقرر کرد درآمد آن صرف زایشگاه بیمارستان امام رضا (علیه السلام) شود.

با صدور فرمان مشروطیت، در سال ۱۲۸۵ ش. دبیرالسلطان از تهران به وکالت دوره اول مجلس شورای ملی انتخاب گردید. او با مشروطه خواهان و آزادی طلبان میانه خوبی نداشت و در قتل میرزا علی اصغر خان اتابک نیز دست داشت (رائین، حیدرخان عموغلی، ۶۹؛ همو، فراموشخانه، ۲/۲۸۳) در مجلس چون از نزدیکان محمدعلی شاه بود، مورد بی اعتنائی قرار گرفت و پس از مدتی از نمایندگی مجلس استعفا داد (نظری، ۳۵۵).

پس از انحلال مجلس و توپبندی آن در تیر ۱۲۸۷ ش. در زمره نزدیکان و محارم محمدعلی شاه قرار گرفت و در تمامی امور شاه با وی مشورت می کرد. هنگام اقامت محمدعلی شاه در باغ شاه، از ارکان و بزرگان حکومت بود. پس از سقوط محمدعلی شاه، مدتی مخفی می زیست و با درآمد املاک

وسیعی که در آذربایجان و کردستان تهیه دیده بود، زندگی می کرد (عاقلی، ۲/۶۶۶).

در سال ۱۳۰۹ ش. در دوره هشتم مجلس شورای ملی با کسب ۹۰۳۹ رأی و در سال ۱۳۱۱، در دوره نهم با کسب ۶۵۰۴ رأی از حوزه انتخابیه گروس به نمایندگی مجلس انتخاب شد. وی همچنین در دوره دهم مجلس شورای ملی با کسب ۱۷۱۱۷ رأی و در دوره یازدهم (۱۳۱۴ - ۱۳۱۸ ش.) با کسب ۱۲۱۲۱ رأی از طرف مردم قوچان به نمایندگی مجلس برگزیده شد. او سرانجام در سال ۱۳۱۸ ش. در تهران درگذشت (نظری، ۳۵۵ - ۳۵۶). جنازه اش به مشهد حمل و در صحن عتیق حرم مطهر رضوی به خاک سپرده شد (پیمایش).

رقبات وقفی ایشان بر آستانه عبارتند از:

۱. شش دانگ مزرعه هی هی
۲. سه دانگ از شش دانگ مزرعه قراچوی
۳. مزرعه نصرت آباد وصل به قراچوی
۴. مزرعه بایر قاسم آباد وصل به بهمن آباد
۵. مزرعه قاسم آباد معروف به دبیرآباد
۶. شش دانگ مزرعه دولت آباد
۷. یک سوم مزرعه قیطانی
۸. دو دانگ مزرعه چالاکا
۹. دو آسیاب آبی، یکی از آنها معروف به احمدآباد است.
۱۰. یک سوم مزرعه گاو حصار
۱۱. قنات بایر عبدل آباد
۱۲. قنات بایر عشرت آباد
۱۳. قنات بایر محمدآباد
۱۴. شش دانگ مزرعه قره جوب فرخان
۱۵. قنات معروف به قره تپه
۱۶. شش دانگ مزرعه سیدآباد
۱۷. شش دانگ مزرعه لطیف آباد
۱۸. مزرعه بایر بهمن آباد
۱۹. باغ بزرگی در کنار شهر قوچان که اکنون در داخل شهر قرار گرفته و تبدیل به بیمارستان شده است (احتشام کاویانیان، ۳۹۵؛ عطاردی، ۲/۶۲ - ۶۳؛ مولوی، ۵/۳۳۵ - ۴۴۷).

منابع:

- احتشام کاویانیان، محمد. (۱۳۵۴). *شمس الشمس یا انیس النفوس*. مشهد. اداره کل فرهنگ و هنر خراسان.
- رائین، اسماعیل. (۱۳۵۵). *حیدرخان عموغلی*. تهران. جاویدان.
- همو. (۱۳۵۹). *فراموشخانه و فراماسونری در ایران*. تهران. امیر کبیر.
- عاقلی، باقر. (۱۳۸۰). *شرح حال رجال سیاسی و نظامی معاصر ایران*. تهران. نشرگفتار و علم.
- عطاردی، عزیزالله. (۱۳۸۱). *فرهنگ خراسان*. تهران. عطارد.
- مستوفی، عبدالله. (۱۳۷۱). *شرح زندگانی من*. تهران. زوار.
- مولوی، عبدالحمید. (بی تا). *پیش نویس موقوفات آستان قدس رضوی* (نسخه تأییدی). بی تا.
- نظری، منوچهر. (۱۳۸۸). *رجال پارلمانی ایران*. تهران. فرهنگ معاصر.